

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Economisch kiesgedrag in België

Maddens, B.

Citation

Maddens, B. (1995). Economisch kiesgedrag in België. *Acta Politica*, 30: 1995(1), 29-55. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3450277>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3450277>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Table 5: Varimax rotated principle components analysis of party policy positions

ROTATED LOADINGS										
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
WELFARE STATE	0.931	0.101	0.221	0.223	0.008	-0.136	-0.069	0.002	-0.009	0.020
TAXATION	0.896	0.022	0.294	0.318	0.084	-0.004	0.030	0.016	0.012	0.027
PUBLIC OWNERSHIP	0.830	0.182	0.363	0.323	0.025	0.182	0.089	-0.014	-0.008	0.006
FOREIGN POLICY	0.734	0.460	0.313	0.293	0.050	0.251	-0.022	0.002	0.004	-0.001
ENVIRONMENT	0.550	0.044	0.261	0.785	0.083	0.033	0.021	0.057	-0.000	0.001
EUROPEAN POLICY	0.248	0.950	-0.137	-0.133	0.000	0.003	0.001	0.002	0.000	0.000
RELIGIOUS POLICY	0.284	0.023	0.955	0.044	0.020	0.065	-0.018	-0.004	0.024	-0.004
ABORTION & HOMOS.	0.263	-0.317	0.856	0.293	0.076	-0.053	0.032	0.008	-0.037	0.006
INSTITUTIONAL REF.	0.336	0.004	0.717	0.456	0.406	0.016	0.001	-0.001	0.001	-0.000
IMMIGRATION	0.369	-0.472	0.201	0.772	-0.011	0.001	-0.018	0.062	-0.003	-0.001
VARIANCE EXPLAINED BY ROTATED COMPONENTS										
	3.661	1.483	2.652	1.866	0.188	0.123	0.016	0.008	0.002	0.001
PERCENT OF TOTAL VARIANCE EXPLAINED										
	36.612	14.825	26.515	18.660	1.879	1.234	0.163	0.077	0.022	0.012

Economisch kiesgedrag in België

Bart Maddens

1. Inleiding: modellen van economisch kiesgedrag

Dat er een verband bestaat tussen de economische conjunctuur en de politieke voorkeur van de burger kan worden afgeleid uit de analyse van geaggregeerde data. Om te weten op welke manier de individuele kiezer de economische factoren betreft bij zijn partijkeuze moeten we ons echter op survey-data baseren. In dit artikel maken we gebruik van de data van het Belgische kiesonderzoek van 1991 om een aantal alternatieve modellen van economisch kiesgedrag tegen elkaar af te wegen¹.

1.1 De persoonlijke versus de algemene welvaart

Intuïtief zou men geneigd zijn te denken dat de kiezer een aantal tastbare elementen uit het dagelijks leven als basis neemt om de economische competentie van de regering te beoordelen. Is zijn koopkracht stabiel gebleven tijdens de voorbije legislatuur? Is hij al dan niet werkloos geworden? Heeft hij meer of minder belastingen moeten betalen? Dit is harde en eenvoudige informatie die de kiezer kosteloos ter beschikking heeft en die dus allicht meer invloed zal hebben op de partijvoorkeur dan droge cijfers en statistieken over de algemene economische conjunctuur. Eigenaardig genoeg wijzen alle onderzoeksresultaten in de tegenovergestelde richting. Weliswaar maakt de persoonlijke situatie enig verschil uit, maar de dominante factor is de perceptie van de algemene economische toestand. De kiezer blijkt niet 'egocentric', maar 'sociotropic' georiënteerd, in de terminologie van Kinder en Kiewiet (1981).

In de *Verenigde Staten* wordt er als verklaring voor dit fenomeen meestal naar de zogenaamde 'ethic of self-reliance' verwezen. De meeste burgers leggen de verantwoordelijkheid voor hun materiële welstand of armoede in eerste instantie bij zichzelf. De minderheid die toch vindt dat de overheid daar een hand in heeft stemt zijn partijkeuze inderdaad meer af op schom-

melingen van het eigen welvaartsniveau². Voor het algemene reilen en zeilen van de economie daarentegen wordt de regering door het overgrote deel van de burgers verantwoordelijk gesteld. Vandaar de grotere invloed op het stemgedrag (Kiewiet 1983: 36-52, 81-117). Logischerwijze zouden we dan verwachten dat ook het effect van de algemene economische situatie wordt geïntermedieerd door het oordeel over de invloed van de regering daarop. Aan dit effect gaan de onderzoekers doorgaans voorbij, met uitzondering van Feldman en Conley (1991: 193-196), die er evenwel geen empirische grond voor vinden³.

In Europa vinden we hetzelfde basispatroon terug als in de Verenigde Staten: een afgetekend overwicht van de collectieve economische variabelen op de individuele⁴. Het verschil met de Verenigde Staten is echter dat de Europeanen méér dan de Amerikanen de neiging hebben de overheid ook voor hun persoonlijke financiële perikelen verantwoordelijk te houden. In de Verenigde Staten zijn dat er nooit meer dan 20%, in de meeste Europese landen schommelt het percentage tussen 35 en 50 (Lewis-Beck 1988: 62-63). Dit neemt echter niet weg dat ook in Europa het effect van de eigen welvaart kan worden afgezwakt doordat een grote groep kiezers de regering daarvoor niet verantwoordelijk stelt⁵. Net zoals het ons inziens plausibel blijft dat de kiezer de algemene conjunctuurschommelingen niet in rekening brengt als hij daar niet de hand in ziet van de overheid.

De veronderstelling is dus, samengevat, dat het effect van zowel de persoonlijke als de collectieve economische variabelen afhankelijk is van het oordeel over de invloed van het regeringsbeleid. De kiezers stemmen hun keuze af op de evolutie van de eigen en de collectieve economische toestand in de mate dat ze vinden dat de regering daarop invloed heeft. In die hypothese kan het effect van de economische variabelen op het kiesgedrag enkel adequaat worden gevat wanneer we de interactie tussen de economische evaluatie en het oordeel over de regeringsinvloed in het model opnemen.

1.2 Het sanctionerings- versus het belangrijkheidsmodel

Nogal wat auteurs gaan ervan uit dat de economisch geïnspireerde kiezer in wezen retrospectief denkt. Hij doet dit in eerste instantie om de informatiekosten te reduceren (Downs 1957: 36-50; Fiorina 1981: 4-19). De doorsnee kiezer heeft te weinig politiek inzicht om de verschillende beleidsvoorstellen van de partijen te kunnen beoordelen. Het is voor hem veel gemakkelijker zijn keuze op harde feiten te baseren. Wat heeft de regering er in economisch opzicht van terecht gebracht? Dat is de kernvraag. Welk beleid de partijen verdedigen maakt in die optiek niet veel uit. Als de economie in het slop geraakt dan levert dit een automatisch voordeel op voor de oppositie en

worden de regeringspartijen afgestraft. Als de economische machine gesmeerd loopt, levert dit een bonus op voor de partijen die aan de macht zijn. Al naar gelang de ontwikkeling van de economische conjunctuur worden de regeringspartijen dus positief of negatief gesanctioneerd. Het economische kiesgedrag is in die zin retrospectief en 'incumbency oriented'⁶.

Dit sanctioneringsmodel wordt tot op zekere hoogte door empirisch onderzoek gestaafd. Als de kiezer het economisch beleid van de aftredende regering een onvoldoende geeft, neemt de kans dat hij voor de oppositie stemt automatisch toe. Dit effect blijkt bovendien niet asymmetrisch te zijn. De kiezer straft niet alleen, maar belooft wel degelijk ook regeringen die een goede economische staat van dienst kunnen voorleggen (Kiewiet 1983: 81-117; Lewis-Beck 1988: 77-79).

Recent wint echter het inzicht veld dat de kiezer niet enkel achteruit maar ook vooruit kijkt. Hij tracht zich een beeld te vormen van de manier waarop de economie in de nabije toekomst zal evolueren en stemt voor de partij die volgens hem het meest geschikt is die evolutie in goede banen te leiden en een efficiënt economisch beleid te voeren⁷. Het is echter slechts zinvol die prospectieve dimensie van de retrospectieve te onderscheiden indien de kiezer niet louter zijn evaluatie over het voorbije regeringsbeleid doortrekt naar de toekomst, maar er ook in abstracte termen over nadenkt. De zuiver prospectieve kiezer maakt een inschatting van de economische problemen die zich op dit moment voordoen en taxeert de partijen enkel op de remedies die ze terzake voorstellen, ongeacht wat ze er tijdens de voorbije legislatuur van terecht hebben gebracht. Lewis-Beck (1988: 64-66) stelt dat het kiesgedrag inderdaad ten dele een functie is van puur prospectieve oordelen over het beleid dat de partijen voorstaan. Hij leidt dit af uit het feit dat het oordeel over het toekomstige effect van het regeringsbeleid een aanzienlijk effect heeft op de partijvoorkeur, ook als het retrospectieve oordeel onder controle wordt gehouden.

Maar gesteld dat de kiezer zijn keuze inderdaad afstemt op een louter prospectief oordeel over het economische beleid dat de verschillende partijen voorstaan, hoe valt dit dan te rijmen met de eerder aangehaalde argumentatie dat de doorsnee kiezer te weinig ontwikkeld ('sophisticated') is om de economische beleidsvoorstellen van de partijen tegen elkaar af te wegen? De 'salience theory' van Budge en Farlie (1983a; 1983b) biedt een mogelijke oplossing voor dit probleem. Kernidee daarbij is dat de partijvoorkeur een functie is van het belang dat de kiezer hecht aan de uiteenlopende issues. In de beeldvorming van de kiezer wordt elke partij in positieve zin met een beperkt aantal issues geassocieerd. Een partij kan als 'eigenaar' van een issue worden beschouwd in de mate dat die partij terzake een zekere geloofwaardigheid verwerft in de ogen van de kiezers. De kans op een stem voor een partij neemt toe naarmate de kiezer de issues van die partij belangrijker vindt.

Vanuit die optiek mag een 'issue' niet beschouwd worden als een tegenstelling tussen alternatieve beleidsalternatieven, maar veeleer als een 'thema' dat een eigen leven leidt en waarover er een aanzienlijke consensus bestaat. De doorsnee kiezers is te weinig ontwikkeld om inzicht te hebben in de onderlinge verwevenheid van die verschillende thema's. Een belastingsverlaging en een verhoging van de publieke dienstverlening beschouwt hij niet als twee tegengestelde beleidsalternatieven, maar als twee algemeen wenselijke doelstellingen op basis waarvan de partijen kunnen worden beoordeeld.

Die belangrijkheidsbenadering kan gemakkelijk op het economisch kiesgedrag worden toegepast. Het uitgangspunt is dan dat niet zozeer het algemene beeld van de economische conjunctuur de partijvoorkeur beïnvloedt, maar wel het belang dat de kiezer hecht aan de verschillende componenten daarvan. De partijen verwerven elk een reputatie met betrekking tot een specifiek deelprobleem van de economie en trekken stemmen aan naarmate de kiezer aan dat deelprobleem een hogere prioriteit toekent. Of de partijen deel uitmaken van de regering of niet maakt daarbij geen verschil. De kiezer maakt gewoonweg voor zichzelf uit wat de meest prangende economische problemen zijn en stemt voor de partij die hij in positieve zin met die problemen associeert. Op die manier kan hij een puur prospectieve stem uitbrengen zonder op de hoogte te zijn van de precieze beleidsvoorstellen die de partijen formuleren. Dit neemt natuurlijk niet weg dat dit model ook een retrospectieve component bevat, aangezien de beeldvorming over een partij bepaald wordt door de in het verleden geleverde prestaties. Alleen zijn partijbeelden per definitie inert en zijn ze enkel op langere termijn aan verandering onderhevig, wat impliceert dat het relatief weinig verschil maakt wat een regeringspartij er in het nabije verleden van terecht heeft gebracht. Enkel wanneer een partij er keer op keer niet in slaagt de verwachtingen in te lossen zal het tot de kiezer beginnen door te dringen dat het beeld dat hij zich van die partij vormt niet klopt met de werkelijkheid.

Kiewiet heeft het in dit verband over 'policy oriented' economisch kiesgedrag en toont aan dat dit model inderdaad van toepassing is op de Amerikaanse kiezer (1983: 99-100; 132-137). Die blijkt ervan overtuigd dat de Democraten het best geschikt zijn om het werkloosheidsprobleem op te lossen, terwijl de Republikeinen meer krediet genieten inzake het inflatieprobleem. Als de werkloosheid als een belangrijk probleem wordt gepercipieerd, levert dit in presidentsverkiezingen automatisch voordeel op voor de Democraten, ongeacht het feit of de uittredende president een Democraat is of niet. Op dezelfde manier profiteren de Republikeinen van het inflatieprobleem.

Budge en Farlie (1983a; 1983b) gaan ervan uit dat de socialisten in de meeste Westerse democratieën de eigenaar zijn van de 'linkse' problemen die verband houden met de sociaal-economische herverdeling en de ver-

schillende componenten van de sociale zekerheid. Daartegenover staat een aantal 'rechtse' economische issues, zoals de concurrentiekracht van de bedrijven, de inflatie, het begrotingstekort van de overheid en de belastingen. Die problemen hebben veeleer te maken met het behoud van de status quo en de economische stabiliteit. Volgens de auteurs zijn het de conservatieve of 'bourgeois'-partijen die met die issues worden geassocieerd en er electorale munt uit slaan.

Die gedachtengang brengt ons ertoe een onderscheid te maken tussen het *sanctioneringsmodel* en het *belangrijkeheidsmodel*. In het eerste geval sanctioneert de kiezer de regeringspartijen al naar gelang de economische conjunctuur; in het tweede geval kiest hij voor de partijen die hij het best in staat acht de bestaande economische problemen op te lossen. Zoals geargumenterd lijkt het ons het meest plausibel het eerste model in retrospectieve termen te formuleren en het tweede in prospectieve.

In principe kan het hierboven toegelichte onderscheid tussen algemeen en persoonlijk economisch kiesgedrag binnen elk van die twee modellen worden gemaakt. Net zoals de kiezer de regering zowel voor de persoonlijke als de algemene economische toestand kan sanctioneren, zo ook kan hij zijn partijkeuze laten afhangen van hetzij de economische deelproblemen waar hij persoonlijk mee wordt geconfronteerd, hetzij de problemen die hij als belangrijk ervaart voor het land in het algemeen. Op die manier kunnen we schematisch vier verschillende modellen onderscheiden:

	Sanctionering (‘incumbency oriented’)	Belangrijkheid (‘policy oriented’)
Persoonlijke economische toestand (‘egocentric’)	1. De kiezer straft of belooft de regeringspartijen al naargelang de gepercipieerde verandering in de persoonlijke financiële situatie, op voorwaarde dat hij de regering daarvoor verantwoordelijk stelt.	3. De kiezer stemt voor de partij die hij in positieve zin associeert met de voor hem persoonlijk meest prangende economische problemen, ongeacht of die partij deel uitmaakt van de uittredende regering.
Algemene economische toestand (‘sociotropic’)	2. De kiezer straft of belooft de regeringspartijen al naargelang de gepercipieerde verandering in de algemene economische conjunctuur, op voorwaarde dat hij de regering daarvoor verantwoordelijk stelt.	4. De kiezer stemt voor de partij die hij in positieve zin associeert met de economische problemen die hij voor het land het meest belangrijk vindt, ongeacht of die partij deel uitmaakt van de uittredende regering.

In het empirische onderzoek zullen we het onderscheid tussen het derde en het vierde model niet kunnen handhaven, omdat de persoonlijke en de algemene dimensie van de belangrijkheid niet afzonderlijk zijn gemeten in het Belgische kiesonderzoek, zoals hierna zal blijken. Wel kunnen we dit niet nader gespecificeerde belangrijkheidsmodel afwegen tegenover het 'algemene' en het 'persoonlijke' sanctioneringsmodel. We doen dit door na te gaan welke variabelen het meeste houvast bieden om het kiesgedrag te voorspellen: de beoordeling van de algemene economische toestand, de beoordeling van de persoonlijke economische toestand (telkens in interactie met het oordeel over de regeringsinvloed), of het belang dat de kiezer hecht aan een aantal economische deelproblemen.

2. Economisch kiesgedrag en het Belgische kiesonderzoek

De cruciale variabelen in het *sanctioneringsmodel* zijn de perceptie van de manier waarop de eigen financiële toestand en de algemene economische situatie van het land tijdens de voorbije regeringsperiode zijn geëvolueerd. Naar beide percepties werd in het Belgische kiesonderzoek⁸ expliciet gevraagd. Daarnaast dienen we ook te weten of de kiezer de regering verantwoordelijk stelt voor die veranderingen. Voor die informatie baseren we ons op de vraag welke invloed de voorbije regering volgens de kiezer gehad heeft op de eigen financiële toestand en de algemene economische situatie: een gunstige invloed, een ongunstige invloed of geen invloed¹⁰. Het is weinig zinvol het oordeel over de aard van de regeringsinvloed direct aan het kiesgedrag te relateren. De kans is te groot dat er hier een rationalisatie-effect speelt, in de zin dat de beoordeling van het regeringsbeleid eerder een gevolg is van de partijvoorkeur dan een oorzaak ervan (Heath e.a. 1985: 159-160). Dit neemt echter niet weg dat de vragen in kwestie ons interessante informatie opleveren over de inschatting door de kiezer van de regeringsinvloed. Daartoe moeten we echter abstraheren van de evaluatie van die invloed en louter het onderscheid handhaven tussen de categorie kiezers die vinden dat de regering geen invloed heeft en de rest.

Om het *belangrijkeheidsmodel* te kunnen toetsen moeten we weten welke economische knelpunten voor de kiezer prioritair waren. Het kiesonderzoek bevat een vraag naar de belangrijkheid van een reeks issues. De respondenten dienden uit een lijst van 27 vijfbelangrijke problemen te selecteren¹¹. Van die 27 zijn er vijf economische: de 'belastingpolitiek', de 'werkloosheid/werkgelegenheidspolitiek', het 'pensioenbeleid', 'prijsstijgingen/inflatie' en het 'begrotingstekort'. In elk van die vijf gevallen kunnen we dus een onderscheid maken tussen de kiezers die belang hechten aan het probleem en zij die dat niet doen. Zoals zoëven al aangestipt wordt daarbij in het mid-

den gelaten of de kiezer die problemen belangrijk vindt voor zichzelf, dan wel voor het land in het algemeen.

3. De Belgische economie in de periode 1988-1991 en de perceptie daarvan door de kiezer

De eerste helft van de regeerperiode van Martens-VIII werd gekenmerkt door een gunstige economische conjunctuur. Het gestage economische herstel, dat in 1984 was ingezet, bereikte een hoogtepunt in 1988, met een reële groei van het BNP van 4,5%. De twee daaropvolgende jaren vertonen een ietwat vertraagde, maar nog steeds aanzienlijke groei: 4% in 1989 en 3,4% in 1990. Die evolutie ging gepaard met een aanzienlijke afname van de werkloosheid. Het aantal volledig uitkeringsgerechtigde werklozen in België was in 1990 20% kleiner dan in 1987 (Vos 1992: 427). Dankzij de economische groei kon de regering het begrotingstekort binnen de perken houden en beschikte ze over genoeg speelruimte om een belastingvermindering van 89 miljard BF door te voeren, die vooral de gezinnen ten goede kwam.

De Golfcrisis zorgde echter voor een knik in de conjunctuurcurve. De economische groei liep in 1991 terug tot 1,5% en het aantal werklozen begon opnieuw toe te nemen. In juni 1991 was het aantal volledig uitkeringsgerechtigde werklozen 12% hoger dan in juni 1990 (11,4%) (Matthijs 1994: 226). De daaruit voortvloeiende stijging van de uitgaven voor sociale zekerheid bracht de rentesneeuwbal opnieuw aan het rollen en noopte de regering ertoe de vennootschapsbelasting en de benzine-accijns te verhogen.

Tijdens de verkiezingsstrijd, in november 1991, was het nog niet duidelijk dat de verzwakking van de economie het begin vormde van een langdurige recessie. De indruk overheerste veeleer dat het hier om een beperkte conjunctuurschommeling ging, veroorzaakt door de Golfoorlog. Het feit dat de economie op een lager toerental draaide was op dat moment overigens nog niet echt voelbaar en wierp nauwelijks een schaduw op de toch niet onaardige staat van dienst die de regering aan de individuele kiezer kon voorleggen. Dankzij de economische hoogconjunctuur zijn zowel de lonen van de bedienden als van de arbeiders in reële termen gestaag gestegen in de periode 1987-1991 (Matthijs 1994: 253; 255). Mede als gevolg van de belastingvermindering stond de doorsnee Belg er in 1991 financieel beduidend beter voor dan in 1987. Uit een onderzoek van het Centrum voor Sociaal Beleid (Cantillon e.a. 1993: 10) blijkt dat het gemiddelde inkomen van de Belg in de periode 1988-1992 met 8% is toegenomen.

Tabel 1: Het oordeel van de kiezer over de evolutie van de eigen financiële situatie en de algemene economische toestand, en de invloed van de regering daarop (verticale percentages).

		eigen financiële situatie	algemene economische situatie
Evolutie tijdens voorbij vier jaar?	beter	32,7	14,5
	ongeveer hetzelfde	46,1	31,9
	beetje slechter	12,1	32,5
	slechter	9	21,1
	N	3998	3755
Invloed regering tijdens voorbij vier jaar?	invloed	41,8	73
	geen invloed	58,2	26,9
	N	3835	3532

Hoeveel kiezers realiseerden zich dat de *algemene economische toestand* van het land op het moment van de verkiezingen beter was dan in 1987? Uit het onderzoek blijkt dat amper 14,5% van het electoraat de indruk heeft dat de economie erop is vooruitgegaan. 21,1% vindt dat de economische toestand 'slechter' geworden is en 32,5%, de relatieve meerderheid, 'een beetje slechter'. Het rooskleurige beeld dat we hierboven geschetst hebben wordt dus duidelijk niet gedeeld door de meerderheid van de kiezers.

De stijging van het welvaartsniveau weerspiegelt zich duidelijk in het antwoord op de vraag naar de *persoonlijke financiële toestand*. 32,7% van de respondenten geeft toe dat ze er nu beter voorstaan dan vier jaar geleden. Daartegenover zijn er relatief weinigen die erop achteruit zijn gegaan: 12,1% staat er 'een beetje slechter' voor en 9% 'slechter'.

Voor de algemene economische situatie wordt de *regering* beduidend meer ter verantwoording geroepen dan voor de persoonlijke. Een minderheid van 41,8% is geneigd de evolutie van het eigen welvaartsniveau op rekening te schrijven van de overheid, een procent dat goed vergelijkbaar is met de eerder geciteerde cijfers van Lewis-Beck. Daartegenover staat een ruime meerderheid (73%) die de regering verantwoordelijk houdt voor de algemene economische ontwikkelingen.

Volgens het belangrijkheidsmodel is echter niet zozeer de evaluatie van de algemene economische toestand van doorslaggevend belang, maar wel *het belang dat de kiezer hecht aan de verschillende economische deelp Problemen*. De werkloosheid is het economische probleem dat het meest kiezers (38,8%) zorgen baart, gevolgd door de belastingproblematiek (29,7%) en het pensioenbeleid (24,8%). Iets minder belangstelling is er voor het begrotingstekort (17%) en de inflatie (15,5%). In totaal is voor 75,4% van de respondenten minstens één van de vijf genoemde sociaal-economische problemen prioritair.

4. Het effect van de economie op het gedrag van de Belgische kiezer

Hieronder onderzoeken we het effect van de hierboven beschreven sociaal-economische variabelen op het kiesgedrag langs twee verschillende wegen. Eerst gaan we na welk effect die variabelen hebben op de kansverhoudingen tussen de verschillende partijen, bovenop het effect van een aantal sociaal-structurele en ideologische determinanten. Daarna onderzoeken we in welke mate de 'input-' en 'output-flow' naar en van de partijen een functie zijn van de economische variabelen.

4.1 Het effect op de kansverhouding tussen de partijen

We analyseren het kiesgedrag op het niveau van het Belgische electoraat, wat inhoudt dat we met de samengevoegde ISPO/PIOP-dataset werken. Dit brengt met zich mee dat we de kans op een stem voor een politieke familie als afhankelijke variabele moeten nemen, in de plaats van de kans op een stem voor een welbepaalde partij. We onderscheiden vier families: de socialisten (SP/PS), de christen-democraten (CVP/PSC), de liberalen (PVV/PRL) en de groenen (Agalev/Ecolo). Aan de Waalse kant bestrijken we daarmee het overgrote deel van het electoraat. Aan de Vlaamse kant daarentegen vallen twee middelgrote partijen, het Vlaams Blok en de Volksunie, buiten de boot. De *afhankelijke variabele* in het model is met andere woorden een categorische variabele, met vier waarden. Op basis van een multinomiale logistische regressie-analyse kunnen we onderzoeken hoe de 'odds-ratio' of kansverhouding tussen die politieke groepen een functie zijn van een reeks onafhankelijke variabelen of predictoren (Aldrich en Nelson 1984).

Om het directe effect van de economische variabelen op het kiesgedrag te kunnen inschatten moeten we om te beginnen de belangrijkste groepslijd-maatschappen onder controle houden. De meest relevante structurele 'alignments' in de Belgische politiek zijn de band tussen de katholieken en de christen-democraten, de niet-katholieke arbeiders en de socialisten en de niet-katholieke midden- en hogere klassen en de liberalen (Delruelle e.a. 1970). Afgezien daarvan blijkt ook de deelstaat waartoe men behoort een onafhankelijke determinant van het kiesgedrag (Mughan 1992: 89-95), in die zin dat in Wallonië de identificatie met de socialistische partij groter is en in Vlaanderen die met de christen-democratische. Ten slotte is de generatie waartoe de kiezers behoren voor een deel bepalend voor de politieke richting die zij kiezen (Beerten en Billiet 1993; Rihoux 1994: 99-103). De groepslijd-maatschappen die we onder controle houden zijn dus: de kerkelijkheid¹², de generatie¹³, de deelstaat en de sociale klasse¹⁴.

Niet alleen de groepsidentificatie maar ook de ideologische overtuiging kan bepalend zijn voor de partijkeuze. We mogen aannemen dat de kiezers die hun keuze afstemmen op een stabiele waardenoriëntatie zich niet zo snel van hun stuk zullen laten brengen door economische conjunctuurschommelingen. Probleem daarbij is echter dat het ideologische krachtenveld in Vlaanderen niet tot een unidimensionele links/rechts-tegenstelling kan worden herleid. Op basis van een reeks bipolaire waardenschalen toont Swyngedouw (1992; 1993) aan dat de verhoudingen tussen de Vlaamse partijen door twee ideologische dimensies worden bepaald. Die stemmen ruwweg overeen met respectievelijk de tegenstelling tussen een materialistische en een post-materialistische en tussen een rechts-autoritaire en een links-libertaire waardenoriëntatie. De sociaal-economische links/rechts-dimensie is daarentegen niet van doorslaggevend belang. De positie van de respondent op de waardenschalen die het best met de twee relevante dimensies samenvallen nemen we op in ons model¹⁵. Het Waalse partijenspectrum is vooralsnog niet op die manier in kaart gebracht, zodat we niet zeker zijn of de sociaal-economische dimensie ook in Wallonië overschaduwd wordt door de genoemde twee tegenstellingen. Veiligheidshalve houden we daarom ook de positie van de respondent op de sociaal-economische links/rechts-as onder controle¹⁶.

De economische variabelen, waar het ons uiteindelijk om te doen is, zijn de vijf binaire belangrijkeheidsvariabelen¹⁷, de perceptie van de veranderingen in de eigen financiële situatie en de algemene economische toestand van het land¹⁸, en de inschatting van de regeringsinvloed op beide veranderingen. Wat die laatste twee variabelen betreft maken we, zoals beargumenteerd in paragraaf 2, enkel een onderscheid tussen de kiezers die aan de regering geen invloed toeschrijven en de kiezers die dat wel doen.

De resultaten van de logistische regressie-analyse worden gerapporteerd in tabel 2. In de voorlaatste kolom geven we voor elke variabele de χ^2 -waarde en het significantieniveau daarvan, op basis waarvan we kunnen beoordelen hoe groot het effect is van de variabele op het kiesgedrag. De χ^2 -waarde gedeeld door het aantal vrijheidsgraden, in de laatste kolom, is een ruwe maatstaf om het effect van de variabelen met een verschillend aantal categorieën te vergelijken. De overige kolommen bevatten de additieve effectparameters, met helemaal bovenaan telkens de kansverhouding waarop die betrekking hebben. Om zo volledig mogelijk zicht te krijgen op het effect van de variabelen beperken we ons niet tot één referentiepartij, waar tegenover de drie andere partijen kunnen worden afgezet, maar geven we de parameters voor alle kansverhoudingen, d.w.z. voor alle paren van partijen. De parameters duiden aan in hoeverre de kansverhouding stijgt (positief teken) of daalt (negatief teken) binnen een bepaalde categorie van de onafhankelijke variabele¹⁹. Een stijging van de kansverhouding christen-democraten/socia-

listen, bijvoorbeeld, betekent concreet dat het relatieve aantal christen-democraten toeneemt ten opzichte van het aantal socialisten. De verschillende categorieën van de onafhankelijke variabelen worden telkens afgezet tegenover de hierboven gedefinieerde referentiecategorie, die in de tabel zelf niet wordt vermeld. Om ons een idee te kunnen vormen van de verklarende kracht van het totale model berekenen we tenslotte de pseudo R^2 -maat die door Maddala (1983: 39-40)²⁰ wordt voorgesteld. We geven eerst de pseudo R^2 voor het basismodel, met enkel de groepsidentificaties en de waarden, en berekenen vervolgens in welke mate die R^2 stijgt wanneer we de verschillende soorten economische variabelen aan het basismodel toevoegen. Bij de bespreking van de tabel zullen we niet nader ingaan op de effecten van de groepsidentificaties en de waarden. We stippen enkel aan dat die variabelen, zoals verwacht, telkens een substantieel effect hebben op de partijvoorkeur.

In eerste instantie hebben we een model getest waarin, naast de controlevariabelen, de uiteenlopende sociaal-economische variabelen werden opgenomen die we eerder hebben gespecificeerd²¹. Die analyse wijst om te beginnen uit dat de evaluatie van de persoonlijke economische toestand in geen enkel opzicht van belang is. Noch de hoofdeffecten, noch de interactie tussen de evaluatie en de inschatting van de regeringsinvloed blijken significant op het .05-niveau. Zij kunnen bijgevolg probleemloos uit het model worden weggelaten. Dit resultaat doet vermoeden dat de kiezers niet geneigd zijn hun partijkeuze af te stemmen op de evolutie van hun persoonlijke welvaart, zelfs als ze de indruk hebben dat het regeringsbeleid daarop van invloed is.

De inschatting van de algemene economische toestand speelt daarentegen wel een rol. Zoals verwacht vinden we een significant interactie-effect tussen de beoordeling van de algemene toestand en de gepercipieerde invloed daarop van de regering. De hoofdeffecten van beide variabelen daarentegen zijn niet significant en kunnen worden geschrapt²². Dit impliceert dat de evaluatie van de algemene toestand enkel een effect heeft bij de kiezers die de regering voor een stuk verantwoordelijk stellen voor die toestand. De 27% die niet gelooft dat de algemene economische toestand beïnvloed wordt door de overheid laat zich met andere woorden niet door het economische issue leiden.

Uit de effectparameters kunnen we om te beginnen afleiden dat een positieve inschatting van de economische conjunctuur de twee regeringspartijen (christen-democraten en socialisten) in ongeveer dezelfde mate ten goede blijkt te komen. Het zijn vooral de kansverhoudingen tussen die partijen en de liberale oppositie die afhankelijk zijn van de beoordeling van de economie. Wie vindt dat de economie erop is vooruitgegaan én dat het regeringsbeleid daarop van invloed is, is aanzienlijk meer geneigd voor één van de twee regeringspartijen te stemmen dan voor de liberale oppositie. De aan-

Tabel 2: Het effect van de economische variabelen op de kansverhouding tussen de partijen, gecontroleerd voor generatie, beroep, kerkelijkheid, deelstaat en waarden (N=2304).

	chr.dem./soc.	lib./soc.	groen/soc.	lib./chr.dem.	groen/chr.dem.	groen/lib.	X ²	X ² /df
intercept	0.38*	0.62***	-1.10***	0.24	-1.57***	-1.80***	71.11***	23.7
18-25 jaar	0.02	0.45***	0.55***	0.43***	0.53***	0.10		
26-35 jaar	-0.04	-0.20	0.44***	-0.16	0.47***	0.64***	82.29***	9.14
46-65 jaar	-0.11	-0.33**	-0.97***	-0.22*	-0.86***	-0.64***		
kaderlid	0.05	-0.01	0.41	-0.07	0.35	0.42*		
routine hoofdarbeid	-0.14	-0.30	0.06	-0.15	0.20	0.36		
kleine zelfstandigen	0.88	1.71***	0.65	0.83***	-0.23	-1.06*		
geschoolde handarbeid	-0.12	-0.31	-0.43	-0.19	-0.31	-0.12	40.67***	2.71
ongeschoolde handarbeid	-0.57**	-0.78***	-0.68**	-0.21	-0.10	0.11		
kerkelijk	1.07***	0.38***	0.30***	0.69***	-0.76***	-0.07	302.72***	100.91
Wallonië	-0.50***	-0.47***	-0.17	0.03	0.33**	0.30**	45.04***	15.01
etnopluralistisch	-0.26**	-0.39***	0.24*	-0.13	0.50***	0.63***		
etnocentrisch	0.02	0.19*	-0.39***	0.17*	-0.41***	0.58***	59.32***	9.89
post-materialistisch	-0.01	-0.20*	0.30**	-0.18*	0.32**	0.50***		
materialistisch	-0.08	0.24*	-0.25	0.32**	-0.17	-0.49**	26.85***	4.47
soaal-economisch links	-0.40***	-0.62***	-0.07	-0.22*	0.33***	0.55***		
soaal-economisch rechts	0.32**	0.60***	0.11	0.28**	-0.21	-0.49***	77.27***	12.88
regering heeft invloed + algemene toestand beter	0.01	-0.61***	-0.31*	-0.62***	-0.32*	0.30*	42.61***	7.10
regering heeft invloed + algemene toestand slechter	-0.08	0.51***	0.12	0.60***	0.21	-0.39**		
inflatie belangrijk	-0.04	0.02	-0.34**	0.06	-0.30**	-0.36**	11.13*	3.71
begroting belangrijk	0.02	0.39***	-0.09	0.37***	-0.12	-0.48***	41.07***	13.69
belastingen belangrijk	-0.11	0.07	-0.25**	0.18**	-0.14	-0.32***	17.00***	5.67
werkgelegenheid belangrijk	-0.13*	-0.24***	-0.35***	-0.11	-0.23**	-0.11	28.38***	9.46
pensioenen belangrijk	-0.14	-0.04	-0.32**	0.10	-0.18	-0.28**	11.55**	3.85
basis (groepslidmaatschap + waarden)	0.344							
basis + evaluatie algemene toestand	0.359	+0.015						
basis + belangrijkheid	0.382	+0.038						
totale model	0.395	+0.051						

***=minstens significant op .001-niveau, **=minstens op .01-niveau, *=minstens op .05-niveau.

hangers van de regeringspartijen beoordelen de economische ontwikkeling ook positiever dan de groene kiezers, al zijn die effecten maar half zo sterk. Het zijn vooral de liberalen die blijken te profiteren van een negatieve evaluatie. De liberalen zijn veel somberder gestemd over de economie dan de christen-democraten en de socialisten, en zelfs dan de groenen. De belangrijkste economische effecten zijn mooi symmetrisch, zodat we kunnen stellen dat de kiezer de regering niet enkel straft voor het gevoerde beleid, maar ook belooft. De kansverhouding tussen de regeringspartijen onderling wordt, ten slotte, niet door de economische variabelen bepaald.

Volgens het belangrijkheidsmodel is het niet zozeer de evaluatie van de algemene economische toestand die de kiezer drijft, maar wel de zorg over een aantal economische deelproblemen. Uit tabel 2 kunnen we inderdaad afleiden dat de meeste belangrijkheidsvariabelen een solide effect hebben op het kiesgedrag. Het belang dat de kiezers hechten aan de problemen van de begroting en de werkgelegenheid biedt ons het beste houvast om de partijvoorkeur te voorspellen. Het effect van het belastingprobleem is wat zwakker, maar toch nog aanzienlijk. Enkel de relevantie van het pensioen- en het inflatieprobleem is twijfelachtig.

De effectparameters van de belangrijkheidsvariabelen wijzen uit dat de kiezers over het algemeen minder kans maken voor een groene partij te stemmen naarmate ze zich meer voor de sociaal-economische problemen interesseren. De groene kiezers onderscheiden zich van de anderen door een gebrek aan belangstelling voor de economische thema's in het algemeen. Dit resultaat sluit aan bij de eerder al gerapporteerde vaststelling dat althans het Vlaamse Agalev een partij is die door de kiezers nogal exclusief met het milieuthema wordt geïdentificeerd en hoofdzakelijk op basis daarvan stemmen trekt (Maddens 1994). Voor het Waalse Ecolo vinden we een soortgelijke maar minder uitgesproken tendens (Rihoux 1994).

Daarnaast wijzen de effectparameters erop dat de liberale kiezers zich van alle andere electoraten onderscheiden door hun zorg over het begrotingsprobleem. In mindere mate wordt de liberale kiezer ook gekenmerkt door zijn belangstelling voor het belastingprobleem. Wie zich zorgen maakt over de werkgelegenheid is daarentegen geneigd voor de socialisten te stemmen in de plaats van voor de liberale of de groene oppositie. De 'conservatieve' familie die garen spint uit de rechtse economische issues is dus de liberale en niet de christen-democratische. Vooral het begrotingsprobleem blijkt daarbij van doorslaggevend belang te zijn. De 'linkse' issues spelen, zoals verwacht, in de kaart van de socialisten, maar dit effect blijft grotendeels beperkt tot het werkgelegenheidsprobleem.

Toevoeging van de beide soorten economische variabelen aan het basismodel leidt tot een reële, maar al met al bescheiden toename van de fit: +0,051 (tabel 2, onderaan). Die toename moet echter grotendeels op reke-

ning worden geschreven van de belangrijkheidsvariabelen, die de R^2 op hun eentje met 0,038 doen toenemen. Daartegenover staat een eerder povere bijdrage van de traditionele economische variabelen (+ 0,015).

Als we de belangrijkheidsvariabelen afwegen tegen de traditionele economische variabelen, dan slaat de balans eerder door naar het belangrijkheidsmodel. Weliswaar is het kiesgedrag ten dele afhankelijk van de inschatting van de algemene economische toestand, maar de verklarende kracht van de belangrijkheidsvariabelen is groter. Bijgevolg wordt de invloed van de economie op het kiesgedrag sterk onderschat wanneer we de belangrijkheid buiten beschouwing laten. Hier dient onmiddellijk aan toegevoegd dat het geheel van economische variabelen hoe dan ook niet zo zwaar weegt, en al met al maar een zeer partiële verklaring van het kiesgedrag vormt.

4.2 Het effect op de 'output-' en 'input-flow' van en naar de partijen

Strikt genomen kunnen we uit de analyse in de vorige paragraaf enkel afleiden op welke manier de verschillende electoraten zich van elkaar onderscheiden wat hun sociaal-economische opinies betreft. Dat ze omwille van die opinie voor de partij in kwestie hebben gestemd is een conclusie die we echter niet mogen trekken. Het is immers goed mogelijk dat het 'persuasion'-effect ons hier parten speelt, en dat de kiezers hun inschatting van de economische toestand post factum met hun partijkeuze in overeenstemming brengen. We mogen aannemen dat dit overredingseffect sterker wordt naarmate de kiezer zich meer met de partij identificeert (Maddens 1994: 59). Bij de kiezers die naar een andere partij overlopen is de kans echter kleiner dat ze zich sterk met die nieuwe partij vereenzelvigen en daardoor hun oordeel over de economie aan die partij hebben aangepast. In die zin kunnen we het overredingseffect voor een stuk neutraliseren door de analyse toe te spitsen op de meer mobiele component van het electoraat. We doen dit op twee verschillende manieren.

Langs de ene kant kunnen we voor elke partij afzonderlijk nagaan in hoeverre de kiezers die de partij hebben verlaten er andere economische opvattingen op nahouden dan de kiezers die de partij trouw zijn gebleven en zowel in 1987 als in 1991 voor de partij hebben gestemd. Bij die analyse van de 'output-flow' gaan we per partij na in hoeverre de weglopers zich van hun ex-partijgenoten onderscheiden hetzij door hun perceptie van de veranderingen in hun eigen financiële situatie of in de algemene economische conjunctuur, hetzij door hun bezorgdheid over een welbepaald economisch knelpunt. De stroom weg van de partij bevat zowel de kiezers die naar één van de drie andere grote families zijn overgestapt, als de kiezers die hun heil

hebben gezocht bij een kleinere partij of zich van stemming hebben onthouden. In dezelfde zin kunnen we ook de 'input-flow' naar de verschillende partijen analyseren. Dit houdt in dat we telkens vertrekken van de totale groep kiezers die in 1987 niet voor een bepaalde partij hebben gestemd en daarvan de kiezers afzonderen die in 1991 de overstap naar die partij hebben

Tabel 3: Het effect van de economische variabelen op de output- en input-flow van en naar de socialisten, gecontroleerd voor generatie, beroep, kerkelijkheid, deelstaat en waarden.

	OUTPUT			INPUT		
	weglopers (n=180) /blijvers (n=500)			nieuwe (n=154) /niet kiezers (n=2374)		
	parameter	X ²	X ² /df	parameter	X ²	X ² /df
intercept	-0.91***	67.82***	67.82	-2.67***	260.33***	260.33
GROEPSLIDMAATSCHAP						
18-25 jaar	0.40			0.52***		
26-35 jaar	0.11	14.58**	4.86	-0.08	14.55***	4.85
46-65 jaar	-0.57***			0		
kaderlid				0.14		
routine hoofdarbeid				0.03		
kleine zelfstandigen	NS	NS	NS	†	10.22	2.04
geschoolde handarbeid				-0.07		
ongeschoolde handarbeid				0.57**		
kerkelijk	NS	NS	NS	-0.25**	7.42**	7.42
Wallonië	-0.33***	12.98***	12.98	0.56***	19.94***	19.94
WAARDEN						
sociaal-economisch links				0.49***		
sociaal-economisch rechts	NS	NS	NS	-0.37*	18.43***	9.21
PERCEPTIE ECONOMIE						
regering heeft invloed op algemene toestand	-0.31*	5.38*	5.38	NS	NS	NS
invloed regering + algemene toestand beter	-0.87***			NS	NS	NS
invloed regering + algemene toestand slechter	0.42*	18.38***	9.19	NS	NS	NS
werkgelegenheid belangrijk	-0.23*	6.04*	6.04	NS	NS	NS
pseudo R ²						
basis (groepslidmaatschap + waarden)	0.067			0.156		
basis + evaluatie algemene toestand	0.112	+0.045				
basis + belangrijkheid	0.080	+0.013				
totale model	0.124	+0.057				

***=minstens significant op .001-niveau, **=minstens op .01-niveau, *=minstens op .05-niveau, NS=niet significant. † de categorieën 'routine hoofdarbeid' en 'kleine zelfstandigen' zijn samengevoegd.

gemaakt. Vraag is dan in hoeverre de nieuw aangetrokken kiezers van een partij worden gekenmerkt door een welbepaalde economische attitude.

De tabellen 3 tot 6 bevatten de resultaten van een logistische regressie-analyse van zowel de output- als de input-flow van en naar de vier politieke families. De onafhankelijke variabelen die we testen zijn dezelfde als bij de analyse in de vorige paragraaf. Opnieuw laten we de effecten die niet minstens op het .05-niveau significant zijn achtereenvolgens uit het model weg, te beginnen bij de minst significante. Die werkwijze leidt uiteindelijk tot de in de tabellen gerapporteerde modellen.

De *socialistische kiezers* van 1987 maken duidelijk meer kans hun partij de rug toe te keren als ze ontevreden zijn over de algemene economische toestand én als ze vinden dat de regering daarop invloed heeft. Wie daarentegen positief gestemd is over de economie maakt beduidend meer kans te blijven. Daarnaast is er ook een substantieel hoofdeffect van het oordeel over de regeringsinvloed: socialisten die vinden dat de regering invloed heeft op het beleid zijn minder geneigd de partij te verlaten. Kennelijk weerspiegelt dit effect het geloof in overheidsinterventie bij de trouwe socialisten. De toevoeging van die economische variabelen levert een relatief belangrijke bijdrage tot de fit van het model (+0,045), die echter hoe dan ook gering blijft. De verklarende kracht van de belangrijkheidsvariabelen is daarentegen marginaal: +0,013. Vooral de zorg over de werkgelegenheid blijkt een factor die de socialisten in zekere mate aan de partij bindt. Wie dat probleem niet belangrijk vindt maakt significant meer kans er de brui aan te geven. De analyse van de 'input-flow' suggereert dat de socialisten er niet in slagen nieuwe kiezers aan te trekken op grond van de economische problematiek. De nieuwe SP-kiezers zijn voornamelijk jong, Waals, onkerkelijk en stellen zich eerder links op, maar worden niet gekenmerkt door een welbepaalde perceptie van de economische conjunctuur.

De kiezers die de *christen-democratische partijen* verlaten hechten opmerkelijk veel belang aan de begrotingsproblematiek en zijn ontevreden over de algemene economische toestand. Het interactie-effect valt hier weg, wat impliceert dat het er bij de ex-christen-democratische kiezers weinig toe doet of ze de regering al dan niet verantwoordelijk achten voor de economie: een negatief oordeel over de economie drijft de kiezers hoe dan ook weg van de CVP/PSC. De lage pseudo R^2 duidt echter aan dat de verschillende in het model opgenomen variabelen slechts een zeer partiële verklaring opleveren van het stemmenverlies voor de christen-democraten. De 'input-flow' naar de CVP/PSC wordt iets beter verklaard. Net zo min als de socialisten trekken de christen-democraten de kiezers aan die tevreden zijn over de economie. De nieuwe christen-democratische kiezers blijken zich juist te onderscheiden door een gebrek aan belangstelling voor de economische thema's: hoe kleiner de zorg over voornamelijk de begrotings- en pen-

Tabel 4: Het effect van de economische variabelen op de output- en input-flow van en naar de christen-democraten, gecontroleerd voor generatie, beroep, kerkelijkheid, deelstaat en waarden.

	OUTPUT weglopers (n=267) /blijvers (n=615)			INPUT nieuwe (n=272) /niet kiezers (n=1956)		
	parameter	X ²	X ² /df	parameter	X ²	X ² /df
intercept	-0.50***	20.63***	20.63	-2.93***	200.42***	200.42
GROEPSLIDMAATSCHAP						
18-25 jaar				0.47***		
26-35 jaar	NS	NS	NS	0.39***	34.23***	11.41
46-65 jaar				-0.47***		
kaderlid				0.64***		
routine hoofdarbeid				0.39*		
kleine zelfstandigen	NS	NS	NS	-0.15	23.97***	4.79
geschoolde handarbeid				-0.59		
ongeschoolde handarbeid				-0.13		
kerkelijk	-0.41***	28.40***	28.40	0.34***	20.83***	20.83
WAARDEN						
etnopluralistisch				0.36***		
etnocentrisch	NS	NS	NS	-0.38***	24.23***	12.11
post-materialistisch				0.41***		
materialistisch	NS	NS	NS	-0.28	14.99***	7.49
PERCEPTIE ECONOMIE						
algemene toestand beter	-0.26			NS	NS	NS
algemene toestand slechter	0.47***	12.20**	6.10			
inflatie belangrijk	NS	NS	NS	-0.27*	5.25*	5.25
begroting belangrijk	0.21*	4.84*	4.84	-0.29**	8**	8
belastingen belangrijk	NS	NS	NS	-0.22*	6.6*	6.6
pensioenen belangrijk	NS	NS	NS	-0.50***	16.57***	16.57
pseudo R ²						
basis (groepslidmaatschap + waarden)	0.050			0.141		
basis + evaluatie algemene toestand	0.067	+0.017				
basis + belangrijkheid	0.056	+0.006		0.176	+0.035	
totale model	0.075	+0.025		0.176	+0.035	

***=minstens significant op .001-niveau, **=minstens op .01-niveau, *=minstens op .05-niveau, NS=niet significant.

sioenproblematiek, hoe groter de kans dat ze de overstap wagen.

Of de kiezers de *liberale partij* de rug toekeren heeft weinig of niets te maken met de in het model gehanteerde variabelen, zoals blijkt uit de uiterst lage pseudo R^2 -waarde. De kiezers die de PVV/PRL verlaten doen dat in elk

Tabel 5: Het effect van de economische variabelen op de output- en input-flow van en naar de liberalen, gecontroleerd voor generatie, beroep, kerkelijkheid, deelstaat en waarden.

	OUTPUT weglopers (n=181) /blijvers (n=400)			INPUT nieuwe (n=187) /niet kiezers (n=2139)		
	parameter	X ²	X ² /df	parameter	X ²	X ² /df
intercept	-0.82***	56.06***	56.06	-2.06***	212.00***	212.00
GROEPSLIDMAATSCHAP						
18-25 jaar				0.81***		
26-35 jaar	NS	NS	NS	-0.22	43.86***	14.62
46-65 jaar				-0.61***		
kaderlid				0.11***		
routine hoofdarbeid				-0.20		
kleine zelfstandigen	NS	NS	NS	1.08***	13.07**	2.61
geschoolde handarbeid				-0.70		
ongeschoolde handarbeid				-0.19		
Wallonië	0.21*	4.85*	4.85	NS	NS	NS
WAARDEN						
etnopluralistisch				-0.35*	9.41**	4.70
etnocentrisch	NS	NS	NS	0.24*		
sociaal-economisch links				-0.22*	6.98*	3.49
sociaal-economisch rechts	NS	NS	NS	0.26*		
PERCEPTIE ECONOMIE						
invloed regering + algemene toestand beter				-0.52***		
invloed regering + algemene toestand slechter	NS	NS	NS	0.41**	11.44**	5.72
begroting belangrijk	NS	NS	NS	0.55***	39.33***	39.33
belastingen belangrijk	NS	NS	NS	0.28***	11.16***	11.16
pensioenen belangrijk	-0.21*	4.09*	4.09	NS	NS	NS
pseudo R ²						
basis (groeplidmaatschap + waarden)	0.014			0.077		
basis + evaluatie algemene toestand				0.088	+0.011	
basis + belangrijkheid	0.024	+0.010		0.123	+0.046	
totale model	0.024	+0.010		0.134	+0.057	

***=minstens significant op .001-niveau, **=minstens op .01-niveau, *=minstens op .05-niveau, NS=niet significant.

geval niet of nauwelijks omwille van de economische problemen. Kiezers die de partij trouw blijven geven enkel blij van een iets grotere belangstelling voor het pensioenprobleem. Wel blijkt de partij duidelijk aantrekkelijk voor de kiezers die ontevreden zijn over de economische toestand. De kans

op een overstap naar de PVV neemt substantieel toe als de kiezer een lage dunk heeft over de economische toestand én de regering daarvoor verantwoordelijk houdt. De effecten van de belangrijkheidsvariabelen zijn dit keer echter beduidend sterker en dragen aanzienlijk meer bij tot de fit van het model: het zijn bij uitstek de kiezers die zich zorgen maken over de belastingen en het begrotingstekort die de liberale rangen komen versterken.

Of de kiezers hetzij naar de *groenen* overstappen, hetzij die partij verlaten, heeft kennelijk niet veel te maken met het oordeel over de evolutie van de economische conjunctuur. Wel maakt het blijkbaar een verschil uit welke problemen ze belangrijk vinden. Wie zich zorgen maakt over het begrotingsprobleem en het belastingprobleem is duidelijk meer geneigd zijn heil bij een andere partij te zoeken. Mede dankzij die belangrijkheidsvariabelen is de verklarende kracht van het model relatief groot. Aan de andere kant is het blijkbaar niet zo dat de partij vooral kiezers aantrekt zonder enige economische belangstelling. Op de 'input-flow' naar Agalev/Ecolo hebben de economische variabelen geen effect.

Alvast één van de in de vorige paragraaf getrokken conclusies wordt door de analyse van de input- en output-flow op losse schroeven gezet: het effect van de traditionele economische variabelen blijkt niet zo symmetrisch als we aanvankelijk hadden vermoed. De regeringspartijen verliezen wel de kiezers die ontevreden zijn over het gevoerde economische beleid, maar slagen er kennelijk niet in de tevreden kiezers aan te trekken. Weliswaar maken de gunstig gestemde kiezers beduidend minder kans de regeringspartijen de rug toe te keren, maar het is goed mogelijk dat dit effect aan 'overreding' moet worden toegeschreven. Dat we in de vorige paragraaf een symmetrisch effect hebben gevonden komt vermoedelijk doordat de trouwe kiezers van de regeringspartijen meer geneigd zijn de economie positief te beoordelen.

De ontvangers van die economische proteststemmen zijn hoofdzakelijke de liberale en niet de groene partijen. Opnieuw heeft de analyse echter aan het licht gebracht dat het niet louter het algemene oordeel over de economie is dat de stemmenflux tussen regering en oppositiepartijen bepaalt. Een van de sterkste economische effecten die we gevonden hebben is dat van de belangstelling voor het begrotingsprobleem op de input naar de liberale partijen. De liberalen trekken met andere woorden niet enkel stemmen aan op grond van een algemene economische onvrede, maar ook en vooral op grond van de zorg over één welbepaald economisch pijnpunt, namelijk het oplopende begrotingstekort. Allicht samenhangend daarmee vormt ook het belastingprobleem een stimulans om liberaal te stemmen. Het zijn kennelijk vooral de christen-democratische en niet zozeer de socialistische regeringspartijen die door die issues worden benadeeld. Met name de bezorgdheid over het begrotingsissue blijkt de uittocht uit de CVP/PSC in de hand te werken. Maar daarnaast zijn er ook een aantal voormalige groene kiezers die

Tabel 6: Het effect van de economische variabelen op de output- en input-flow van en naar de groenen, gecontroleerd voor generatie, beroep, kerkelijkheid, deelstaat en waarden.

	OUTPUT			INPUT		
	parameter	X ²	X ² /df	parameter	X ²	X ² /df
intercept	0.37	2.68	2.68	-2.65***	564.29**	564.29.
GROEPSLIDMAATSCHAP						
18-25 jaar	-0.31			0.50***		
26-35 jaar	-0.69**	17.34***	5.78	-0.25*	34.09***	11.36
46-65 jaar	0.95***			-0.58***		
Wallonië	NS	NS	NS	0.34***	23.4***	23.4
WAARDEN						
etnopluralistisch	-0.56**			0.31***		
etnocentrisch	0.58**	15.41***	7.7	-0.39***	25.81**	12.9
post-materialistisch	NS	NS	NS	0.52***		
materialistisch				-0.59**	-20.35***	10.17
PERCEPTIE ECONOMIE						
begroting belangrijk	0.46**	7.44**	7.44	NS	NS	NS
belastingen belangrijk	0.52**	9.33**	9.33	NS	NS	NS
pseudo R ²						
basis (groepslidmaatschap + waarden)	0.157			0.096		
basis + belangrijkheid	0.224	+0.067				
totale model	0.224	+0.067		0.096		

***=minstens significant op .001-niveau, **=minstens op .01-niveau, *=minstens op .05-niveau, NS=niet significant.

zich door de begrotingsproblematiek van hun stuk laten brengen en wellicht als gevolg daarvan naar de liberalen overstappen.

Opnieuw kan echter niet genoeg worden onderstreept dat de economische variabelen ons slechts een zeer beperkt houvast bieden om het stemmenverkeer tussen de verschillende partijen te verklaren. Dat de pseudo R²'s van de volledige 'input'- en 'output'-modellen constant laag zijn wijst er trouwens op dat het al dan niet veranderen van partijkeuze in grote mate bepaald wordt door een aantal variabelen die buiten het blikveld van dit artikel liggen. Om meer vat te kunnen krijgen op de stemmenbewegingen zouden we minstens twee andere cruciale factoren bij de analyse moeten betrekken. Ten eerste kan uit eerder onderzoek naar het kiesgedrag van de Vlamingen worden afgeleid dat het vooral een reeks niet-economische en

emotioneel geladen issues zijn geweest (migrantenkwestie, communautaire kwestie, anti-politiek, et cetera) die relatief veel kiezers in beweging hebben gebracht tijdens de campagne (Billiet e.a. 1992; Maddens 1994). Ten tweede blijkt uit recent onderzoek dat het al dan niet veranderen van partijkeuze nog steeds in belangrijke mate afhangt van de institutionele zuilbinding. Los van hun groepslidmaatschap maken de Belgische kiezers die lid zijn van of actief zijn in een zuilorganisatie beduidend minder kans de met de zuil verbonden partij ontrouw te worden (Billiet 1994).

5. Samenvatting en besluit

De evolutie van de economische conjunctuur kan het kiesgedrag op verschillende manieren beïnvloeden. Volgens het sanctioneringsmodel worden de regeringspartijen automatisch afgestraft wanneer de welvaart tijdens de voorbije regeringsperiode is afgenomen en eventueel ook beloond in het omgekeerde geval. Volgens het belangrijkheidsmodel stemt de kiezer zijn keuze af op de economische deelproblemen waar hij zich op het moment van de keuze het meest zorgen over maakt. Hij stemt voor de partij die in zijn ogen het meest geloofwaardig is op dat vlak, ongeacht of die partij al dan niet deel uitmaakt van de regering. Binnen elk van die twee modellen kan daarnaast een onderscheid worden gemaakt tussen het kiesgedrag dat is afgestemd op de persoonlijke economische toestand en het kiesgedrag dat afhankelijk is van de algemene economische conjunctuur. Bij de empirische analyse, op basis van de data van het jongste Belgische kiesonderzoek, kon het onderscheid tussen het persoonlijke en het algemene belangrijkheidsmodel niet gehandhaafd worden. Wel werden de twee versies van het sanctioneringsmodel afgewogen tegenover het niet nader gespecificeerde belangrijkheidsmodel.

Het sanctioneringsmodel levert een weliswaar significante maar relatief kleine bijdrage tot de verklaring van het kiesgedrag van de Belgen op 24 november 1991. Zoals al herhaaldelijk is gebleken uit vorig onderzoek maakt het daarbij geen verschil uit of de kiezer er persoonlijk beter of slechter voorstaat. Dat geldt ook voor de kiezers die de regering verantwoordelijk stellen voor de evolutie van de persoonlijke welvaart, in tegenstelling tot wat we hadden verwacht op grond van de hypothese van de 'ethic of self-reliance'. Het oordeel over de algemene economische toestand heeft wel een effect op de partijvoorkeur, maar dat blijft, zoals verwacht, grotendeels beperkt tot de 73% kiezers die vinden dat de evolutie van de economische conjunctuur door het regeringsbeleid wordt beïnvloed.

Als we de verschillende electoraten met elkaar vergelijken, dan ontstaat de indruk dat de regeringspartijen niet alleen gestraft maar ook beloond worden

en dat het sanctioneringsmodel dus symmetrisch moet worden opgevat: wie de algemene economische ontwikkeling positief inschat is geneigd voor de regeringspartijen te stemmen, wie daarvan een negatieve indruk heeft stemt eerder voor de oppositie. Wanneer we de analyse echter toespitsen op de output- en input-flow van en naar de partijen, en op die manier mogelijke overredingseffecten voor een stuk neutraliseren, dan krijgen we een ander beeld. Het effect van de economische toestand blijkt nu duidelijk asymmetrisch, in die zin dat de oppositiepartijen electorale munt blijken te kunnen slaan uit de economische onvrede van de kiezers, zonder dat de regeringspartijen erin slagen de tevreden kiezers aan te trekken.

Aan de andere kant vertelt het sanctioneringsmodel slechts een deel van het verhaal. We kunnen het totale effect van de economie op het kiesgedrag niet vatten als we enkel rekening houden met de door de kiezer gepercipieerde verandering in de algemene economische toestand. Het belang dat de kiezer hecht aan een aantal deelaspecten van de economie heeft een grotere verklarende kracht dan de traditionele economische variabelen, al mag ook de relatieve invloed daarvan niet overschat worden. Twee 'rechtse' economische issues, namelijk het begrotings- en het belastingprobleem, blijken een belangrijke determinant van de stemmenflux tussen voornamelijk de christen-democratische regeringspartijen en de liberale oppositie. Belangstelling voor die problemen drijft de kiezer weg van de PSC/CVP in de richting van de PVV/PRL. De kiezers die overstappen naar de christen-democraten worden veeleer gekenmerkt door een algemene desinteresse voor de economische problematiek. Het werkgelegenheidsprobleem speelt eerder de socialist in de kaart. Weliswaar kan de partij op grond daarvan weinig nieuwe stemmen aantrekken, maar de zorg over de tewerkstelling verkleint de kans dat de socialist hun partij de rug toekeren. De groene kiezers onderscheiden zich, ten slotte, van de andere electoraten door een geringe belangstelling voor de economische problemen in het algemeen.

Samengevat leidt onze analyse tot het besluit dat het kiesgedrag van de Belgen op 24 november 1991 slechts in relatief beperkte mate werd bepaald door de perceptie van de economische toestand. Het beperkte effect van de economie had bovendien meer te maken met de gepercipieerde belangrijkheid van een aantal deelproblemen dan met de perceptie van de veranderingen in de algemene economische conjunctuur. Dit betekent dat een groot aantal economisch georiënteerde kiezers stemmen voor de partij die zij het bekwaamst achten het in hun ogen meest prangende economische probleem op te lossen, ongeacht of die partij in de regering zit of niet. De perverse implicatie is dat het voor een partij op korte termijn interessanter zou kunnen zijn de economische problemen die ze 'bezit' aan te zwengelen of minstens te laten voortduren, in plaats van ze op te lossen. Wel loopt ze hierdoor op langere termijn natuurlijk het risico het patent op die problemen te

verliezen. Of dit perverse besluit inderdaad genomen kan worden, hangt natuurlijk ook af van de mate waarin de gepercipieerde belangrijkheid van een probleem wordt bepaald door reële omgevingsfactoren, dan wel eerder een kwestie is van werkelijkheidsconstructie. Het hier gerapporteerde onderzoek kon geen antwoord verschaffen op die vraag, maar onderstreepte wel duidelijk de relevantie ervan.

Noten

1. Een uitgebreidere versie van dit artikel werd gepresenteerd in de workshop 'verkiezingsonderzoek' van het Politicologenetmaal (27/28-5-1994). We danken Prof. C. van der Eijk en Prof. J. Billiet voor hun nuttige commentaar bij deze eerdere versie.
2. Een alternatieve hypothese, die door Kramer (1983: 98-102) wordt vooropgesteld, is dat de door de kiezer gepercipieerde stijging of daling van zijn persoonlijke welvaart kan worden ontbonden in een idiosyncratische en een politiek-relevante component. Het effect van de politiek-relevante component, d.w.z. van de verandering als gevolg van het beleid, kan maar worden ingeschat wanneer er abstractie wordt gemaakt van de idiosyncratische variantie in de persoonlijke welvaartsvariabele. Een poging in die zin wordt ondernomen door Markus (1988), die een reeks cross-sectionele datasets samenvoegt en combineert met geaggregeerde economische data. Die analyse leidt tot een wat sterker effect van de persoonlijke variabele, effect dat echter nog steeds beduidend kleiner is dan dat van het oordeel over de algemene economie. Feldman en Conley (1991:203-204) vechten de alternatieve hypothese van Kramer aan op grond van het feit dat het overgrote deel van het Amerikaanse electoraat de evolutie van de eigen welvaart zelfs niet ten dele op rekening schrijft van de regering en dus hoe dan ook immuun is voor een mogelijk effect van de politiek-relevante component.
3. De auteurs tonen aan dat de kiezers zich laten beïnvloeden door het algemene welvaartsniveau, ongeacht hun oordeel over de regeringsinvloed. Ze brengen dit in verband met het gebrekkige inzicht van de burger in de macro-economische mechanismen, waardoor het antwoord op de vraag naar de regeringsinvloed weinig substantiële betekenis zou hebben.
4. Het meest omvattende onderzoek terzake is dat van Lewis-Beck (1988). Hij baseerde zich op Eurobarometer-data uit Groot-Brittannië, Frankrijk, West-Duitsland, Italië en Spanje.
5. Voor Nederland stellen Middendorp e.a. (1990: 279-280; 283-284) vast dat de effecten van de persoonlijke welvaartsschommelingen niet interacteren met het oordeel over de wenselijkheid van de regeringsinvloed daarop. Terecht wijzen de auteurs er echter op dat wellicht niet zozeer het normatieve oordeel over de regeringsinvloed maar wel de inschatting van de feitelijke regeringsinvloed van doorslaggevend belang is. Dit is volgens hen de reden waarom het verwachte interactie-effect uitblijft wanneer op basis van het louter normatieve oordeel een onderscheid wordt gemaakt tussen 'self reliants' en 'government reliants'.
6. In theorie kan daarbij nog een onderscheid worden gemaakt tussen de kiezers die louter op het verleden gefixeerd zijn, en de kiezers voor wie het oordeel over de geleverde prestaties van de regeringspartijen een houvast vormt om in te schatten hoe ze het er in de toekomst van af zullen brengen. Het puur retrospectieve model wordt verdedigd door

Key (1966), terwijl Downs (1957) en Fiorina (1981) zich eerder op het tweede standpunt plaatsen (Van Holsteyn 1994: 178-180).

7. Dat het belang van de prospectieve dimensie bezwaarlijk kan worden onderschat blijkt ondermeer uit het onderzoek van Van Holsteyn (1994: 178-187). In hun reactie op de open vraag naar de reden voor de partijkeuze blijken kiezers over het algemeen meer geneigd om vooruit dan om achteruit te kijken. MacKuen e.a. (1992) baseren zich op geaggregeerde data over de perceptie van de economische toestand om aan te tonen dat de inschatting van de toekomstige evolutie van de economische conjunctuur een groter effect heeft op de populariteit van de president dan het oordeel over de feitelijke economische toestand.

8. De in dit artikel gebruikte data over de Vlaamse kiezers werden verzameld door J. Billiet (promotor), M. Swyngedouw (projectleider) en A. Carton (wetenschappelijk medewerker) van het Interuniversitair Steunpunt Politieke Opinie-Onderzoek (ISPO). De gegevens over de Waalse kiezer werden verzameld door A.P. Frogner (promotor), A.M. Aish-Van Vaerenbergh (projectleider) en S. Van Diest (projectleider) van het Point d'Appui Interuniversitaire sur l'Opinion Publique et la Politique (PIOP). Zowel het ISPO als het PIOP worden beheerd door de Federale Diensten voor Wetenschappelijke, Technische en Culturele Aangelegenheden. Door het ISPO werden 2691 kiezers van het Vlaamse Gewest geïnterviewd tijdens de maanden na de verkiezingen (Carton e.a. 1993), door het PIOP 1425 kiezers van het Waalse Gewest (Van Diest 1993). Telkens betrof het de populatie van 18- tot 75-jarigen. De Brusselse kiezers moeten we buiten beschouwing laten, aangezien de data betreffende het Brusselse Gewest op het moment van de analyse nog niet beschikbaar waren. Dit artikel heeft dus enkel betrekking op het kiesgedrag van de inwoners van het Vlaamse en het Waalse Gewest.

9. "Kunt u van de volgende zaken zeggen of ze volgens u al dan niet verbeterd zijn in vergelijking met vier jaar geleden? 1. Uw financiële situatie. 2. De algemene economische toestand van het land." Antwoordmogelijkheden: beter, ongeveer hetzelfde, een beetje slechter, slechter. (Carton e.a. 1993: 252)

10. "Hoe was volgens u de invloed van de regering op deze zaken in de afgelopen vier jaar? 1. Uw financiële situatie. 2. De algemene economische toestand van het land." Antwoordmogelijkheden: zeer gunstig, eerder gunstig, geen invloed, eerder ongunstig, zeer ongunstig. (Carton e.a. 1993: 253)

11. "Op deze kaart staan onderwerpen of beleidsdomeinen die voor u belangrijk kunnen zijn bij uw keuze voor een politieke partij. Kunt u mij er vijf van noemen die voor u het meest belangrijk zijn? Begint u maar met de onderwerpen die voor u onbelangrijk zijn te doorstrepen." (Carton e.a. 1993: 240) Voor een overzicht van de onderzoekstechnische problemen die zich stellen bij het meten van de belangrijkheid in het algemeen en in de ISPO/PIOP-enquête in het bijzonder, zie: Maddens 1994: 140-142; 170-173. In tegenstelling tot de hierboven besproken vragen werden de belangrijkheidsitems enkel voorgelegd aan de respondenten van minder dan 66 jaar.

12. We maken een onderscheid tussen de kerkelijken en de niet kerkelijken (referentiecategorie). De groep kerkelijken wordt gevormd door de kiezers die zich als gelovig beschouwen en die minstens op grote kerkelijke feestdagen een eredienst bijwonen. De groep randkerkelijken, die enkel bij speciale gelegenheden zoals huwelijken en begravingen naar de kerk gaan, worden tot de niet-kerkelijken gerekend.

13. Daarbij maken we een onderscheid tussen (1) de kiezers geboren in de periode 1926-1945, (2) de 'baby-boom'-generatie, geboren van 1946 tot en met 1955 en vooral getekend door de tijdgeest van de tweede helft van de jaren zestig en het begin van de ja-

ren zeventig, (3) de 'post baby-boom'-generatie, geboren van 1956 tot en met 1965, die vooral werd gevormd in de tweede helft van de jaren zeventig en de eerste helft van de jaren tachtig (Heyvaert en Elchardus 1991: 13-21) en tenslotte (4) de groep jongste kiezers, geboren na 1965. De 'baby boom'-generatie nemen we als referentiecategorie. Aangezien de belangrijkheidsvraag niet aan de +65-jarigen werd gesteld moeten we deze leeftijds-groep buiten beschouwing laten.

14. Hierbij maken we gebruik van de EGP-beroepsclassificatie, die we reduceren tot zes categorieën: kaderleden (leidinggevend, geschoolde hoofdarbeid), routine hoofd-arbeid, kleine zelfstandigen, geschoolde handarbeid, ongeschoolde handarbeid en niet-actieven. De groep niet-actieven vormt de referentiecategorie.

15. Voor de materialisme/post-materialisme-dimensie gebruiken we daarbij de bipolaire elfpunten-schaal met als uiterste polen 'de kwaliteit van het leven' en 'economische groei' (Carton e.a. 1993: 113). Voor de tegenstelling links-libertair/rechts-autoritair gebruiken we een soortgelijke schaal met als uitersten 'de migranten moeten dezelfde rechten hebben als de Belgen' en 'de migranten moeten minder rechten hebben dan de Belgen' (Carton e.a. 1993: 110). We reduceren de schaal tot drie categorieën: 0-4, 5 (referentie), 6-10.

16. De sociaal-economische conflictdimensie wordt in het ISPO-onderzoek gemeten via een bipolaire elfpunten-schaal met als uitersten 'ondernemingen moeten volledig vrij zijn' en 'de gemeenschap moet toezicht houden op ondernemingen' (Carton e.a., 1993: 110). We reduceren de schaal opnieuw tot drie categorieën met het middelpunt als referentiecategorie.

17. Respondenten die het issue niet belangrijk vinden vormen de referentiecategorie.

18. Het oordeel over de evolutie van de algemene economie en de eigen financiën herleiden we tot drie categorieën: het uitgesproken positieve oordeel 'beter' en het uitgesproken negatieve 'slechter' zetten we af tegenover de samengevoegde gematigde antwoorden ('ongeveer hetzelfde' en 'een beetje slechter') die de referentiecategorie vormen.

19. De geschatte kansverhouding voor een populatie met een aantal kenmerken stemt overeen met het antilogaritme van de som van het intercept en de relevante parameters. Het intercept zelf kan niet op een zinvolle manier worden geïnterpreteerd. In het geval van een binaire onafhankelijke variabele bekomt men de parameter van de referentiecategorie door het teken om te draaien. De analyses werden uitgevoerd met de SAS/CAT-MOD-procedure (SAS/STAT User's Guide 1990: 189-281).

20. $1 - (L_0/L_1)^{2/n} / 1 - L_0^{2/n}$, waarbij L_0 = de Likelihood van het model met enkel het intercept, L_1 = de likelihood van het volledige model, n = de steekproefgrootte.

21. We vertrekken van een model met, naast de groepslidmaatschappen en de waarden, de persoonlijke financiële situatie (PERS), de invloed van de regering daarop (IN-PERS), de interactie tussen PERS en INPERS, de algemene economische toestand (ALG), de invloed van de regering daarop (INALG), de interactie tussen ALG en IN-ALG, en tenslotte de vijf binaire belangrijkheidsvariabelen. De effecten die niet minstens op het .05-niveau significant zijn verwijderen we stapsgewijs uit het model, totdat we uiteindelijk belanden bij het model in tabel 2.

22. In een hiërarchisch model vinden we de volgende significantieniveaus van de hoofdeffecten en de interactie: ALG: $X^2 = 3.58$ ($p < .73$), INALG: $X^2 = 1.84$ ($p < .61$), ALG*INALG: $X^2 = 16.73$ ($p < .01$). Het effect van ALG afzonderlijk is weliswaar significant ($X^2 = 27.73$, $p < .0001$), maar een stuk minder robuust als dat van de interactie in het niet hiërarchische model (zie tabel 2). Een bijkomende indicatie van de interactie is dat het

effect van ALG wel significant is in de subgroep van respondenten die vinden dat de regering invloed heeft ($X^2=38.77$, $p < .00001$), maar helemaal wegvalt in de subgroep van respondenten die vinden dat de regering geen invloed heeft ($X^2=4.83$, $p < .57$).

Literatuurlijst

- Aldrich, J.H. en F.D.Nelson (1984), *Linear probability, Logit, and Probit models*. Sage University Paper Series on Quantitative Applications in the Social Sciences nr.45. Beverly Hills: Sage.
- Beerten, R. en J.Billiet (1993), 'Een grijze stem? Politieke houdingen en gedragingen van de ouderen in Vlaanderen'. In: *Ouderen in solidariteit. Congreswerkboek van het Vlaams welzijnscongres 1993*. Zaventem: Kluwer Editorial, p.545-561.
- Billiet, J., M.Swyngedouw en A.Carton (1992), *Motieven van het stemgedrag op 24 november 1991: kiezen voor Agalev, CVP, PVV, SP of VU-VVD*. Bulletin nr.1992/5 van het IS-PO. Leuven, Departement Sociologie.
- Billiet, J. (1994), *Het lidmaatschap van sociale organisaties en langdurige partijrouw*. Paper gepresenteerd op het achtste Politologisch Congres (Brussel, 25/11/1994).
- Budge, I. en D.J.Farlie (1983a), *Explaining and predicting elections. Issue-effects and party strategies in twenty-three democracies*. Londen: Allen and Unwin.
- Budge, I. en D.J.Farlie (1983b), 'Party competition. Selective emphasis or direct confrontation? An alternative view with data.' In: H.Daalder en P.Mair (red.), *Western European party systems. Continuity and change*. Londen: Sage, p.267-306.
- Cantillon, B., I.Marx, D.Proost, R.van Dam (1993), *Sociale indicatoren 1985-1992*. Antwerpen: Centrum voor Sociaal Beleid UFSIA.
- Carton, A., M.Swyngedouw, J.Billiet en R.Beerten (1993), *Source book of the voters' study in connection with the 1991 general election. Flanders-Belgium*. Leuven: Sociologisch Onderzoeksinstituut/ISPO.
- Delruelle, N., R.Evalenko en W.Fraeys (1970), *Le comportement politique des électeurs belges. Enquête de sociologie électorale. La rupture de 1965. Ses Prolongements en 1968*. Brussel: Editions de l'Institut de Sociologie ULB.
- Van Diest, S. (1993), *Enquête nationale sur les opinions, les attitudes et les comportements politiques et sociaux des Belges 1991-1992. Codebook Wallonie*. Services de Programmation de la Politique Scientifique.
- Downs, A. (1957), *An economic theory of democracy*. New York: Harper and Row.
- Elchardus, M. en P.Heyvaert (1990), *Soepel, flexibel en ongebonden*. Brussel: VUB-Press.
- Feldman, S. en P.Conley (1991), 'Explaining explanations of changing economic conditions'. In: H.Norpoth, M.Lewis-Beck en J.D.Lafay (red.), *Making governments pay*. Ann Arbor: University of Michigan Press, p.185-205.
- Fiorina, M.P. (1981), *Retrospective voting in American national elections*. New Haven: Yale University Press.
- Heath, A., R.Jowell en J.Curtice (1985), *How Britain votes*. Oxford: Pergamon Press.
- Holsteyn, J.M.M. van (1994), *Het woord is aan de kiezer. Een beschouwing over verkiezingen en stemgedrag aan de hand van open vragen*. Leiden: DSWO-Press.
- Key, V.O. (1966), *The Responsible electorate. Rationality in Presidential voting 1936-1960*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kiewiet, D.R. (1983), *Macroeconomics and micropolitics. The electoral effects of economic issues*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kinder, D.R. en D.R.Kiewiet (1981), 'Sociotropic politics. The American case'. *British Journal of Political Science* 11/2, p.129-161.
- Kramer, G.H. (1983), 'The ecological fallacy revisited. Aggregate- versus individual-level findings on economics and elections, and sociotropic voting'. *American Political Science Review* 77/1, p.92-111.
- Lewis-Beck, M.S. (1988), *Economics and elections. The major Western democracies*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- MacKuen, M.B., R.S.Erikson en J.A.Stimson (1992), 'Peasants or bankers? The American electorate and the U.S. economy'. *American Political Science Review* 86/3, p.597-611.
- Maddala, G.S. (1983), *Limited-dependent and qualitative variables in econometrics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maddens, B. (1994), *Kiesgedrag en partijstrategie. De samenhang tussen de beleidsmatige profilering van de partijen en het kiesgedrag van de Vlamingen op 24 november 1991*. Leuven: Afdeling Politologie.
- Markus, G.B. (1988), 'The Impact of personal and national economic conditions on the presidential vote. A pooled cross-sectional analysis'. *American Political Science Journal* 32/1, p. 137-154.
- Matthijs, K. (1994), *Statistisch zakboek van België*. Tiel: Lannoo.
- Middendorp, C.P. en P.R.Kolkhuis Tanke (1989), 'Economisch stemmen in Nederland'. *Mens en Maatschappij* 64/3, p.269-290.
- Mughan, A. (1992), 'Belgium'. In: M.N.Franklin, T.T.Mackie en H.Valen (red.), *Electoral change. Responses to evolving social and attitudinal structures in Western countries*. Cambridge: Cambridge University Press. p.83-100.
- Rihoux, B. (1994), 'Profil, enjeux environnementaux et motivations de vote. Analyse comparée de l'électorat Ecolo avec les electorats PRL, PSC et PS en Wallonie.' In: A.P.Frognier en A.M.Aish-Van Vaerenbergh (red.), *Elections: la fêlure? Enquête sur le comportement électorale des Wallons et des Francophones*. Brussel: De Boeck, p.99-123.
- Sas/Stat Users's Guide (1990), Version 6. 4th edition. Gary: SAS Institute.
- Swyngedouw, M. (1992), *Waar voor je waarden. De opkomst van het Vlaams Blok en Agalev in de jaren tachtig*. Leuven: Sociologisch Onderzoeksinstituut/ISPO.
- Swyngedouw, M. (1993), 'Nieuwe breuklijnen in de Vlaamse politiek? De politieke ruimte van de 18 tot 65-jarige Vlaamse kiezers na de verkiezingen van 24 november 1991'. In: M.Swyngedouw, J.Billiet, A.Carton en R.Beerten (red.), *Kiezen is verliezen. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen*. Leuven: Acco, p.85-112.
- Vos, M. (1992), 'Statistical review of the political year 1991'. *Res Publica* 34, p.407-437.